

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

לי צ'יפמן

מאמר זה עוסק ברוקחים ובתדמיתם בתקופה הממלוכית. מקורות משפטיים, היסטוריים וספרותיים בני הזמן מעלים כי לקוחות חסרי השכלה רפואית – מי שהרוקח שימש להם ספק בלעדי של תרופות ואף של צמחי מרפא ותבלין, התייחסו לרוקחים בחשדנות וחששו שירומו על ידם. נראה שלחשש זה היה בסיס ואף הקשר היסטורי: ייתכן שהעלייה במחירי חומרי הגלם בתקופה זו הביאה את הרוקחים לחפש דרכים להגדיל את רווחיהם ולהוזיל את מרכולתם. כך נוצרה לרוקחים תדמית של נוכלים, וזו גרמה הן לציבור הכללי והן לרופאים לראות ברוקחות מקצוע הזקוק לפיקוח חיצוני.

הקדמה

המחקר העוסק בהיסטוריה של הרפואה בארצות האסלאם בימי הביניים – ומחקר הרוקחות בכלל זה – התאפיין עד העת האחרונה בחיפוש אחר מעין 'הקשר אירופי'. מלומדים שבאו מתחום הלימודים הקלאסיים חיפשו את מקורותיה היווניים של הרפואה הערבית, מצד אחד, ומצד אחר, בדקו את השפעת התרגומים מערבית ללטינית על התפתחות הרפואה באירופה. לא פלא אפוא שחיבוריהם עסקו בעיקר בתאוריה הקלאסית ובתקופה ה'קלאסית', דהיינו עד נפילת בגדאד ב-1250.¹ רק בעשורים האחרונים התחילו חוקרים להתעניין בהיסטוריה החברתית של הרפואה.² בשל

* מאמר זה מציג חלק מהמצאים מעבודת הדוקטור שלי: Chipman, Leigh, 2005. *Minhāj al-dukkan by Abū 'I-Munā al-Kūhūn al-'Aṭṭār: Aspects of pharmacy and pharmacists in Mamlūk Cairo*, Thesis for Ph.D., Department of Middle Eastern and Islamic Studies, Hebrew University of Jerusalem. (בהנחייתם של פרופ' ראובן עמית ופרופ' צבי לנגרמן). אני מודה לאפרים לב, לקרן אבו-הרשקוביץ' ולדניאלה טלמון-הלר, שקראו טיוטות של המאמר, והערותיהם והארותיהם הועילו לי מאוד.

1 ראו למשל בספר המבוא הסטנדרטי: Ullmann 1978, המוקדש כמעט כולו לתאוריה.

2 יצוין לחיוב ספר המבוא העדכני ביותר לרפואה אסלאמית בימי הביניים: Pormann and Savage-Smith 2007, המוקדש בעיקר לפרקטיקה ולהיסטוריה חברתית.

המקורות העומדים לרשותנו, מרבית המחקרים עד כה עסקו ברופאים או במחלות,³ ואילו מחקר הרוקחות נשאר ברובו פילולוגי בלבד. מטרתו של מאמר זה היא לחשוף פן בהיסטוריה החברתית של הרוקחות. במאמרי אנסה להשיב על השאלות האלה: כיצד אפשר ללמוד על רוקחים בתקופה הממלוכית (1250-1517)? ומה היו יחסיהם של הרוקחים עם לקוחותיהם ועם בעלי מקצועות רפואיים אחרים?

המקורות העומדים לרשותנו בבואנו לנסות לענות על שאלות אלה מגוונים מאוד. דווקא משום שהרוקחים לא השתייכו לעילית שכתבה את ההיסטוריה שלה עצמה (בניגוד לרופאים, למשל), מפתיע לגלות עד כמה הם נפוצים בסוגות שונות. במאמר זה אתמקד בדמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו באמצעות ניתוח מקורות היסטוריים, משפטיים ו'בידוריים' שונים, ובהם:

א. מילונים ביוגרפיים שמהם אפשר ללקט עובדות על הרוקחים כקבוצה.
ב. חיבורים היוצאים נגד חידושים האסורים על פי הדת (פְּתָב אל-בְּדַע) וספרי ההדרכה למפקח על השווקים (מִחְתָּסֵב), שמהם אפשר ללמוד מה היו דרישותיהם של חכמי הלכה מוסלמים מהרוקחים, ובעקיפין גם כיצד התנהגו הרוקחים למעשה.
ג. סיפורים עממיים ומחזות צללים, שעל סמך הכתוב בהם אפשר לשער כיצד הצטיירה דמותו של הרוקח בעיני 'האדם הפשוט' (מבחינת השכלתו הרפואית), ואנשים אחרים שאינם רוקחים. בניגוד לסוגות המשפטיות שביקשו לקבוע כללי התנהגות ראויים לרוקחים, סוגות אלה שמו לעצמן למטרה לשעשע את קהל השומעים והצופים, ועל כן ייתכן שיש בתיאוריהם מידה של הגזמה. ובכל זאת, כדי להצחיק היה צריך שיהיה בתיאורי הרוקחים גם גרעין של אמת.

כל הסוגות האלה אינן סוגות רפואיות; מחבריהם היו ברובם המוחלט הדיוטות מבחינה רפואית, ועל כן מקורות אלה מציגים את דמות הרוקח בעיני לקוחותיו, משמע את הדמות שאדם מן היישוב רצה-קיווה-חשש לפגוש כשניגש אל בית המרקחת. במאמר שלושה חלקים. בכל חלק אתאר בקצרה סוגה אחת של מקורות, אציג את הטקסטים שבחרתי מסוגה זו ואדון בהם. כיוון שהמילונים הביוגרפיים רבים יותר הן במספרם והן בממצאים העולים מהם, חלק זה ארוך יותר מהחלקים האחרים.

רוקחים במילונים הביוגרפיים

מקובל לראות במילונים הביוגרפיים 'מראה שבה משתקפים היבטים חשובים של ההתפתחות האינטלקטואלית והתרבותית של הקהילה האסלאמית' (al-Qadi 1995:).

³ ראו לדוגמה מחקרים העוסקים ברופאים: Rosenthal 1978b; Behrens-Abouseif 1987. וכאלה העוסקים במחלות: Rosenthal 1978; Dols 1983.

94). היבטים אלה נוגעים כמעט תמיד לזהות קבוצתית. החזרה על מידע במסגרת נוסחתית מאפשרת גם היא לחקור ביוגרפיה משותפת, כוללנית, של קבוצה מסוימת (Humphreys 1991: 191-192), ורק לעתים נדירות המידע המופיע בערך מסוים מתאים לביוגרפיה במונח המודרני של המילה. עם זאת, המילונים הביוגרפיים עוסקים, לפחות לכאורה, באנשים פרטיים להבדיל מהסוגות האחרות שיידונו כאן העוסקות בדמויות מופשטות המייצגות קהל שלם.

מילונים מיוחדים המוקדשים לקבוצות מסוימות נחשבים לסממן לזהות קבוצתית. מילונים ביוגרפיים החלו להופיע בתרבות המוסלמית כבר במאה השנייה להג'רה. אם בתחילה עסקו המילונים הביוגרפיים בכלל המוסלמים הראויים להיזכר, הרי שהמאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה התאפיינו בפריחה של מילונים ביוגרפיים המיוחדים לקבוצה מסוימת, ובכלל זה רופאים. מילונים אלה מספקים לנו מידע גם על עלמאא ופקהאא שלמדו רפואה כעוד סוג של ידע, שהרי לימוד תאורטי של רפואה היה ככל הנראה יוקרתי יותר מהעיסוק בה בפועל (Behrens-Abouseif 1989: 336). מעמדם של הרוקחים, הנתפסים בדרך כלל ככפופים לרופאים, תלוי במידה מסוימת בזה של הרופאים. במבט ראשון, נראה שמקורות המידע על רופאים רבים יותר – לרופאים הוקדשו מילונים ביוגרפיים מיוחדים, ולעומת זאת, לא הגיעו לידי מילונים ביוגרפיים שהוקדשו לרוקחים בלבד, וככל הידוע לי, אין אפילו דיווח על קיומו של מילון כזה. עם זאת, מהמאה השלוש-עשרה ואילך מספר הרוקחים המופיעים במילונים הביוגרפיים הכלליים גדול ממספר הרופאים. נוכחות בולטת זו של רוקחים במילונים הביוגרפיים הכלליים היא לבטח סמל סטטוס המעיד על חשיבותם לחברה.

המילונים הביוגרפיים הם מאגר מידע עצום. מתוך מאגר זה בחרתי לסקור חמישה מילונים בחיפוש אחר אזכורים ותיאורים של רוקחים: ספרו של אבן אל-סַקְאֵעִי (מת 1326), תאלי כתאב ופאיאת אל-אֵעִיאַן (אל-סַקְאֵעִי 1974); שני חיבורים של אל-סַפְדִי (מת 1373), כתאב אל-וּאֵפִי בַאל-וּפַאִיאַת (אל-סַפְדִי 1931) וּאֵעִיאַן אל-עֶסְר וּאֵעִיאַן אל-נֶסֶר (אל-סַפְדִי 1990); ספרו של אבן חַגִ'ר אל-עַסְקַלְאֵנִי (מת 1448), אל-דֶרֶר אל-כַּאמְנָה פִי אֵעִיאַן אל-מַאָה אל-תַּאמְנָה (אבן חַגִ'ר 1945) וחיבורו של אל-סַחְ'אֵוִי (מת 1497), אל-דִּנָּא אל-לַאמַע לַאֲהַל אל-קַרְן אל-תַּאסַע (אל-סַחְ'אֵוִי 1934). לצורך עבודה זו בחרתי להתמקד במילונים הביוגרפיים הבולטים והמקיפים ביותר העוסקים בתקופה הממלוכית, ובערכים העוסקים באישים שמתו בשנים 1250-1517 המופיעים במילונים ביוגרפיים כללים שחוברו בתקופה זו. היעדרותו של המילון הביוגרפי הידוע של רופאים עִיּוֹן אל-אַנְבַּאא פִי טַבְּקַאַת אל-אַטְבַּאא לאבן אבי אַסְיַבְעָה (מת 1270)⁴ ממחקר זה אינה מקרית. מילון זה לא נכלל במחקר משום

4 אבן אבי אסיבעה, 1965. עיון אל-אנבאא פי טבקאא אל-אטבאא, ביירות: דאר מכתבת אלחיאה.

שלא מוזכרים בו רוקחים בני התקופה שלא היו גם (ובעיקר) רופאים. עניין זה מצביע על הבחנה מודעת של המחבר בין שני המקצועות – הרופא, בניגוד לרוקח, נחשב לחלק מהעילית האינטלקטואלית (Hilloowala 2000: 197).

בהנחה שנסֶפֶה (כינוי הייחוס, ברבים: אַנְסָאב) המציינת מקצוע משקפת את מקצועו של המלומד, ולכל הפחות את הרקע הכלכלי שהוא גדל בו, כלומר את מקצועם של אבותיו (Cohen 1970: 24), חיפשתי במילונים אלה אישים הנושאים את הכינויים 'מוכר הבשמים' או 'הרוקח' (אל-עטאר), 'העשבונאי' (אל-עשאב), 'הרוקח' (אל-סיִדְלִי או אל-סיִדְלָאנִי) ו'מוכר השורשים הרפואיים' (אל-עקאקירי). בחיפוש זה נמצאו 75 אזכורים של גברים שנשאו את הנֶסֶפֶה אל-עטאר ושני אזכורים של אל-עשאב, מרביתם במילונים של אל-סח'אוי (52) ואבן חג'ר (18). יתר האַנְסָאב לא הופיעו בערכים העוסקים באנשים שחיו בתקופה הממלוכית. יש לציין שאין זו רשימה מלאה: לעתים רוקח מופיע בלי שהעניין יוזכר בנסֶפֶה, והעובדה שעסק במכירת תרופות ותבלינים⁵ מוזכרת רק בטקסט עצמו. מקרים אלו לא יידונו כאן.

לפני שאגש לניתוח הממצאים, אציג שני ערכים אקראיים כדי להמחיש את סוג המידע שאפשר למצוא במילונים הביוגרפיים:

עיסא בן מוחמד בן עבד אל-רזאק, איש אל-טאלחיה, הרוקח (אל-עטאר) השיח', המהימן (אל-מסנד), הישר, אור הדת, אבן אחמד המכונה אבן אל-מר'ארי [כין] אביו היה השיח' של מר'ארת אל-דם. הוא מסר את אל-סח'יה מפי אל-זבידי; הוא שמע חדית' ישירות מפי אבן סבאח ושמע מאל-ארבלי ואבן אל-לית' וג'עפר אל-המד'אני. אל-ואני, אל-מחב והתלמידים מסרו [חדית' שקיבלו] ממנו. הוא נפטר, ירחם עליו האל יתעלה, בשנת 704 [היא 1304] (אל-ספדי 1990, ב: 324-325).

דוגמה נוספת, ממילון שחובר כמאה שנים מאוחר יותר:

אחמד בן מוחמד בן נאסר בן עלי בן יוסף בן סדיק, אל-שהאב, אבו אל-עבאס המצרי, שהתגורר בעקבה ואחר כך במכה (אל-עקבי ת'מ אל-מכ'י), השייך לאסכולה המשפטית השאפעית, מתגורר בבג'ילה ונמשמש בתפקיד הרוקח שם, ידוע בכינוי אבן ג'מ'ילה. נולד ביום שישי התשעה ברביע אל-אול שנת 752 (שישה במאי 1351) במכה, שם שמע חדית'

5 הרוקח הרי מכר לא רק סמים ותרופות, אלא גם מה שאנו מגדירים היום תבלינים, כמו זעפרן וזנגביל. על חשיבותם של תבלינים אלה, ראו: Labib 1965: 332-335.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

מפי אל-עז בן ג'מאעה ואל-כאמל בן חביב ואל-ג'מאל בן עבדאללה אל-מעטי ואחמד בן סאלם ואל-שהאב בן זהירה ואברההים בן יחיא אל-סנהאג' ועלי בן אחמד אל-פוי. הוא נסע לקהיר ושם שמע חדית' מפי אל-בהאא בן ח'ליל ואחמד בן חסן אל-רהאוי ואבן אל-קארא, בין השאר, וקיבל אג'אז'ה (רישיון למסור דברים בשם המורה) מעמר אל-עקבי ומוחמד בן אבי בכר אל-סוקי ואבן אל-נג'ם ואבן אל-הבל ואבן ראפע. אבן פהד ואחרים מסרו חדית' מפיו. הוא מת בשנת 831 [1427] בכפר דפאדע, באחד המחוזות של בג'ילה (אל-סח'אוי 1934, ב: 209).

איזה מידע אפשר להפיק מערכים אלה? ראשית, שמותיהם ומוצאם של האישים. שמותיהם של אביו ושל סבו של אבן אל-מר'ארי, נושא הערך הראשון, מלמדים על מוצא מוסלמי מובהק; בערך השני, המוקדש לאבן ג'מילה, מובאת גנאלוגיה מפורטת של חמישה דורות. שנית, מקום המגורים. במקרה הראשון זוהי שכונת אל-סאלחיה בדמשק, המלמדת על ייחוסו הדתי של נושא הערך, שכן שכונה זו הייתה ידועה בהיותה מרכז של אדיקות דתית. שלישית, מקצועו של האישי. מבחינת מחברי המילונים, עובדת היותם של האישים רוקחים מצוינת כהערת אגב, והם אינם מספקים מידע נוסף הקשור בכך – למשל, מיקום בתי המרקחת. הביוגרפים עוסקים בספריהם בשכבות הרחבות של המלומדים, ועילת הקיום של עבודתם היא ביסוס שרשרת המסירה של הידע. משום כך, עיקר המידע הביוגרפי הוא רשימה של מוריו ותלמידיו של נושא הערך. אל-סח'אוי מוצא לנכון להזכיר את האסכולה המשפטית שאבן ג'מילה השתייך אליה, האסכולה השאפעית, שהייתה האסכולה הנפוצה בקרב האוכלוסייה המקומית בסוריה ובמצרים (לעומת האסכולה החנפית שהייתה האסכולה המועדפת על השליטים הממלוכים). אל-ספדי, לעומת זאת, מביא את דרגתו של עיסא בן מוחמד כמוסר חדית': הוא מהימן, אם כי לא בדרגה הגבוהה ביותר. הוא גם מסביר את משמעות הכינוי 'אבן אל-מר'ארי' (כינויו המקובל של האדם בפי הבריות, שמשמעותו המילולית היא 'בנו של השיח' של מר'ארת אל-דם)⁶. הערך הראשון מספרו של אל-ספדי, מסתיים בציון תאריך מותו של נושא הערך. בדרך כלל, זהו התאריך היחיד המופיע בביוגרפיה. עם זאת, במקרה השני, באופן יוצא דופן, מצוינים גם תאריך לידתו ומקום לידתו של האישי.

כאמור, נמצאו שני אנשים בלבד שהוגדרו בידי כותבי הביוגרפיות 'העשבונאי', אנשים המוזכרים למעשה רק אצל אל-ספדי (בשני חיבוריו) ואצל אבן חג'ר. הראשון הוא אחמד בן מוחמד בן אברההים בן יוסף אל-מראדי אל-קרטבי, עשבונאי שמקורו

6 מר'ארת אל-דם היא אתר קדוש בג'בל קאסיון הסמוך לדמשק. על פי המסורת, הדם הוא דמו השפוך של הבל. אני מודה לדניאלה טלמון-הלר שהסבה תשומת לבי לעניין זה.

מקורדובה המוזכר בכל שלושת החיבורים (אל-ספדי 1931, ז: 319-320; אבן חג'ר 1945, א: 240-241; אל-ספדי 1990, א: 94); והשני הוא מוחמד בן מוחמד אחמד בן אבראהים אל-מראדי אבן אל-עשאב אל-קרטיבי, שהיה כנראה בנו של הראשון. אבן חג'ר מדווח שהוא עזב את ספרד כדי לנסוע לתוניס, שם היה לרופא (אבן חג'ר 1945, ד: 160).

הזיהויים הגיאוגרפיים בערך מפורטים בדרך כלל ומבחינים הבחנה מפורשת בין מקום לידתו של אדם, מקום מגוריו והמקום שמשפחתו באה ממנו. הנסֶבֶה הגיאוגרפית הנפוצה ביותר היא אל-מֶכִי, 'איש מכה', המופיעה 15 פעמים ומציינת, בדרך כלל, את מקום המגורים הנוכחי. באופן כללי, רוקחים רבים חיו ופעלו במכה: סך כולל הרוקחים המכאים הוא ⁷43.

לא ברור מדוע היו רוקחים רבים כל כך במכה ומדוע רבים כל כך מהם זכו לתיעוד, במיוחד לנוכח העובדה שברוב המקרים מסתכם התיאור בשורה אחת אצל אל-סח'אוי, שורה שבה הוא מציין 'זה אחד מאלה ששמע חרית' ממני במכה' (אל-סח'אוי 1934, א: 170, ד: 267, ה: 34, 137, 203, 287). למרבה הצער, מחסור בנתונים על אישים אלה אינו מאפשר לנו אלא לשער את הסיבות לכך. הסבר אפשרי אחד למספר הרוקחים הגדול במכה הוא מספרם המצומצם של רופאים בעיר, כפי שאפשר ללמוד מן המילונים. ייתכן שרוקחים, ולא רופאים, הם שסיפקו שירותי רפואה בעיר – שירותים שעולי הרגל הרבים נזקקו להם. מרבית הרוקחים לא היו מכאים מלידה, ולכן הסבר אפשרי אחר הוא שרוקחים רבים התיישבו בעיר הקרובה לדרך הבשמים כדי לפתוח בה בית מרקחת או כדי לפרוש לגמלאות במקום קדוש (שהייה לזמן-מה בעיר הקדושה הייתה מנהג מקובל המכונה מֶג'אֵרָה).

מלבד מכה, מקומות מגורים בולטים הם קהיר (12), דמשק (6) ופרבר אל-סאלחיה בדמשק (7).⁸ נוסף עליהם, מתועדים רוקחים מכל רחבי העולם המוסלמי, מהודו (אל-סח'אוי 1934, ג: 230) ועד כוש (אבן חג'ר 1945, ד: 153). כמו קבוצות אחרות, רוקחים עברו מן הפריפריה אל המרכז, כפי שאפשר ללמוד מנסֶבֶה כמו 'התגורר' בעיירה מחלא אל-בפרא שבדלתא של הנילוס ואחר כך בקהיר' (אל-סח'אוי 1934, ט: 135), 'התגורר

7 נוסף על 15 המלומדים שנשאו את הנסֶבֶה אל-מֶכִי, 21 אחרים מכונים 'הרוקח במכה' (אל-עטאר במכה). כל ה-36 מופיעים אצל אל-סח'אוי, וחלקם מופיעים גם אצל אל-פאסי ואבן פהד, שניהם ביוגרפים מכאים. אל-פאסי ואבן פהד מוזכרים אצל אל-סח'אוי וכנראה שהוא השתמש בביוגרפיות שכתבו.

8 מספרים אלה משקפים כנראה את מקום המגורים של מחברי המילונים שישבו כולם בקהיר או בדמשק, ולכן הכירו רוקחים רבים יותר בערי מגוריהם. על רקע תופעה זו בולט עוד יותר מספרם הגדול של רוקחים המזוהים עם מכה.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

בכפר הסורי סרמד ואחר כך בדמשק' (אל-סח'אוי 1934, א: 182) ו' (התגורר) בעג'לון שבעבר הירדן ואחר כך בירושלים' (אל-סח'אוי 1934, א: 11-12).

אין הרבה מידע על האסכולות המשפטיות שהרוקחים השתייכו אליהן. בסך הכול מוזכרים חנפי אחד (אבן אל-סַקְאֵעִי 1974, סעיף 257), שלושה חנבלים (אבן חג'ר 1945, ב: 283; אל-סח'אוי 1934, א: 125, 182) ושישה שאפעים, כמה מהם עלמאא בכירים (אל-סח'אוי 1934, א: 11-12, 375, ב: 209, ג: 119, ט: 135; אל-סַפְדִי 1990, ב: 149-150). נוסף על כך, מוזכרים שלושה אנשים שיתכן שהיו סופים (אל-סח'אוי 1934, ד: 195, ו: 62; אבן חג'ר 1945, ד: 57-58).

מידע נוסף המופיע לעתים הוא אזכור של מקצוע נוסף שהרוקח עסק בו (אל-סַפְדִי 1931, ו: 417-418; אל-סח'אוי 1934, ג: 201-202, ד: 137, 195, ט: 198). לעתים עסקו אנשים אלו בשני המקצועות במקביל,⁹ ובמקרים אחרים החליף מקצוע אחד את משנהו.¹⁰

במקרים רבים הייתה הרוקחות, כמו הרפואה, מקצוע משפחתי. תועדו כמה מקרים של בנים שהלכו בעקבות אבותיהם (אל-סַפְדִי 1931, ו: 417-418; אל-סח'אוי 1934, ב: 43-44, ד: 195, 337-338, ה: 285), ושל אחים שהיו שניהם רוקחים (אבן חג'ר 1945, א: 227 — 'אחמד בן עמר [...] אל-עטאר אחו חידר אל-שראבי [...]'). בשני מקרים אל-סח'אוי אף מתעד שלושה דורות של רוקחים (אל-סח'אוי 1934, ז: 253; אל-סח'אוי 1934, ד: 337-338, ז: 15, ט: 198). כמו כן, רופאים רבים היו בניהם של רוקחים (אבן אל-סַקְאֵעִי 1973, סעיף 335) ולהפך — רוקחים שהיו בנים של רופאים (אל-סַפְדִי 1990, ב: 149-150). תופעה זו מעידה על הקשר האינטימי שהמשיך

9 ראו בערך של אחמד בן מוחמד בן עמאר אל-דמנהורי (מת 1413) שמסופר עליו שהייתה לו חנות בשוק הרוקחים במכה, ובה בעת היה סופר ומעתיק שהתמחה בכיורגריה של הנביא מוחמד מאת אבן השאם. אל-סח'אוי 1934, ב: 158; אל-פאסי 1998, ג: 157-158.

10 למשל, מוחמד בן מוחמד אל-עביד המכונה 'הרוקח, המטיף, הדרשן' (אל-סח'אוי 1934, ט: 135 — 'וכאנא אולא יכתסב באל-עטר ת'מ תרכ'); וכן המשורר שרף אל-דין ת'עלב בן אל-חסן בן ת'עלב אל-קאהרי המכונה אל-עטאר אצל אל-סַפְדִי (1931, יא: 15) המוזכר אצל אבן חג'ר (1945, א: 530) בלא אזכור של קשר כלשהו לרוקחות. בשני המקרים בערך המוקדש לו מופיעים בעיקר ציטוטים משירתו.

11 על ההפרדה בין רפואה לרוקחות כבר בשלב מוקדם בתרבות האסלאמית ראו: Hamarneh 1962. המקרה המפורסם ביותר בתקופה זו של רופא שהיה בנו של רוקח הוא בוודאי רשיד אל-דין אל-טביב (הרופא), ההיסטוריון והוויזר של האילח'אנים, השליטים המונגולים של איראן. ביוגרפיה בסיסית של רשיד אל-דין מצויה אצל, Morgan, D.O., 1995 'Rashīd al-Dīn Ṭabīb', in: *The Encyclopedia of Islam* 2nd ed., vol. 8: 443-444 שם למחקרים פרטניים על אודותיו.

להתקיים בין שני המקצועות, למרות ההפרדה הרשמית ביניהם.¹¹ מקצוע הרוקחות נקשר גם למקצועות נוספים, ואנשים שהנִסְבָּה אבן אל-עטאר הוצמדה לשמם היו גם מלומדים, שופטים (אל-ספדי 1990, א: 7, ב: 412-413), מתמטיקאים (אל-סח'אוי 1934, ט: 3; אבן חג'ר 1945, ב: 148-149), מזכירים (אבן אל-סַקְאֵעִי 1973, סעיף 36) ואנשי ספרות (אבן חג'ר 1945 א: 287-289).

לאיזה ידע נזקק רוקח כדי לזכות בערך במילון ביוגרפי? קודם כול, הוא נדרש לידע מסורתי, לעֵלֶם במובן של לימוד חדית'. רוקחים יכלו להגיע לדרגת שיח' לא רק במסגרת מקצועם או בזכות מעמדם בעיר, אלא גם דרך משרות דתיות, וכך לזכות לתהילה של מלומדים.¹² דוגמה מעניינת לרוקח שלמדנותו הדתית היא שהביאה אותו לזכות בערך מילוני נמצאת בספרו של אל-סח'אוי. בספר מתואר נינו של המלומד הידוע אבן קַיִם אל-גַ'וּזַיָּה (1292-1350). זה היגר מדמשק למכה, ואחרי מות אביו התדרדר מצבו הכלכלי והוא החל לעסוק ברוקחות בפאב אל-סלאם, אזור במכה הקשור במיוחד עם רוקחים, וב-1468 נפטר ממחלת הדבר בקהיר, לשם עבר עם אחיו וילדיו (אל-סח'אוי 1934, א: 326-327). הנקודה החשובה בסיפור זה היא שאף על פי שאל-סח'אוי מזכיר את מספרם הרב של הרוקחים שהוא עצמו מסר להם חדית', הוא סבור בכל זאת שהעיסוק ברוקחות משפיל.

במקרים מעטים יש במילונים התייחסות לידע המקצועי, ולא דווקא הדתי, של רוקחים (אל-סח'אוי 1934, ד: 314; אבן אל-סַקְאֵעִי 1973, סעיף 335). בדרך כלל התייחסויות אלו משמשות מקור לאנקדוטות מעניינות על הרוקחים הנידונים. כך, למשל, מוזכר שרוקח מסוים באל-טאלחיה, שהוא בנו של המפקח על השווקים – ולכן הוא אולי רוקח מהימן במיוחד – הוא ידען ברפואה ולמד בעל פה סיפורים (חַפְאֵיִת) ודברים מוזרים (נַנְאֵדֵר), נוסף על דברי הַחְדִּית' הרגילים (אבן חג'ר 1945, א: 275-276). דוגמה נוספת למידע אנקדוטי על רוקח מצוי בסיפורו הטרגי של עבד אל-רחמאן בן

12 וראו דוגמאות לביוגרפיות של אנשים שקיבלו את תואר השיח' במסגרת מקצועם: אבן אל-סַקְאֵעִי 1973, סעיף 335: שיח' אסואק אל-עטר בדמשק; בתוך העיר: אל-סח'אוי 1934, ה: 216 – שיח' אחד אל-אסבאע; דרך משרות דתיות: אל-סח'אוי 1934, ז: 15 – שיח' אל-מקראאין; אבן חג'ר 1945, ג: 329 – נאב פי אל-קדאא; על אנשים שזכו בתהילה של מלומדים ראו: אבן חג'ר 1945, ב: 283; אל-ספדי 1990, ב: 149-150, 324-325. דוגמה למקרה כזה הוא רשיד אל-דין יחיא בן עלי, המכונה בדרך כלל אל-רשיד אל-עטאר, המופיע כמורם של עשרות מלומדים. על פי המקורות רשיד היה מהימן מאוד וידען גדול בכל הקשור לחדית' ונחשב למוסר המסורות המעולה בזמנו במצרים (אל-די'הבי 1915, ד: 226; אל-ספדי 1931, כד: 240; אל-כתבי 1974, ד: 295). רשיד לימד כמה מהעלמאא הבולטים ביותר של הדור הבא. אולם על פי ממצאי עד כה, רק על רוקח אחד, מוחמד בן מוחמד בן מקסם אל-עטאר, נכתב שלמד מאל-רשיד אל-עטאר. על איש זה לא ידוע דבר מעבר לכך. וראו אבן חג'ר 1945, ד: 239.

נאסר אל-דין מוחמד בן עואד אל-רהאוי, רוקח בבאב אל-סלאם במכה. רוקח זה ביקר במכה בכל עונה של עלייה לרגל (מְנוֹסָם) ומת שם במחרם 879/מאי 1474. לפי אל-סח'אוי, הרוקח מת לאחר שביקש חלתית (סוג של שרף) כדי לתבל בו מרק ובטעות קיבל במקומו אופיום (אל-סח'אוי 1934, ד: 142-143). נראה ששני הצדדים במקרה זה, הרוקח שממנו נקנה התבלין-הסם והרוקח שקנה אותו, הפגינו חוסר ידע, כיוון שאמורים היו לזהות בקלות את ריחה החריף של החלתית.

רוקחים בספרות המשפטית

את בחינת דמותם של הרוקחים בספרות המשפטית אתחיל בסקירת שתי סוגות בספרות המשפטית שמטרתן לשפר את המוסר הציבורי ולשמרו: כתב חסֶבָה – ספרי הדרכה למפקח על השווקים וכתב אל-בַדְע – חיבורים המטיפים נגד חידושים אסורים המתנגדים, בדרך כלל, לאפנות עכשוויות בשל אי-התאמתן לנורמות של השריעה.¹³ מבין חיבורי כתב בדע שהתפרסמו בתקופה הממלוכית, החיבור העוסק בדמות הרוקח באופן המקיף ביותר הוא החיבור מִדְח'ל אל-שַרְע אל-שַרִיף (1972), פרי עטו של אבן אל-חאג' אל-עבדרי.¹⁴ אבן אל-חאג' קורא בחיבור זה לציבור לחזור אל דרך הישר ולזנוח את החידושים האסורים. התייחסותו לתחום הרוקחות נפתחת בחלוקת הרוקחים לשתי קבוצות: לחברי הקבוצה הראשונה הוא קורא אל-כַפְאֵם (וביחיד כַפְאִימִי), ואילו חברי הקבוצה השנייה הם העטארוֹן ממש.

הכַפְאֵם, על פי אבן אל-חאג', הם סיטונאים, וברור שהכוונה היא לסוחרים בין-לאומיים במוצרי מותרות שונים – תַג'אֵר אל-כַפְאֵם, המוכרים ממקורות היסטוריים אחרים.¹⁵ אבן אל-חאג' מדגיש את החשיבות שבטוהר כוונותיו העסקיות של הסיטונאי, כיוון שלדבריו, רוב אחיו המוסלמים נזקקים למוצרים שהוא מספק. אם הסיטונאי מסתפק ברווח בינוני, בוטח באל שיביא לו פרנסה ואינו דורש מחירים מופקעים מלקוחותיו, אז 'אין הברל בין תפילתו וצומו [...] וקנייתו ומכירתו, כולם מעשים המקרבים אותו אל אלוהיו' (אבן אל-חאג' 1972, ד: 76-77). כמו סוחר המשי, גם

13 על סוגה זו ראו: Fierro 1992. בהסתמכה על לימוד הביקורות על פרקטיקות פולחניות הכלולות בכמה חיבורים מוקדמים, פיירו קובעת שאפשר להניח שאזכור פרקטיקה בכתב אל-בדע משמעו שהפרקטיקה עצמה התקיימה בזמנו (Fierro 1992: 239).

14 אבן אל-חאג' היה משפטן ידוע בקפדנותו מהאסכולה המאלכית. Vadet, J.C., 1971. 'Ibn al-Hādij', in: The Encyclopedia of Islam, 2nd ed., vol. 3: 779.

15 יש ספרות ענפה למדי על הסוחרים הכארמיים. ראו שתי סקירות קלאסיות: Ashfor 1956; Fischel 1957. ראו גם מאמר עדכני, Mortel 1994, הטוען כי סוחרים שנשאו התואר ח'זאג'א היו לאו דווקא סוחרי עבדים, כי אם סוחרי תבלינים וממשיכיהם של תג'אר אל-כראם.

לסיטונאי אסור לתת למרכולתו היקרה לגרום לו לחוש גאווה. עליו להמתין ולאפשר ללקוח לפנות אליו ולא לפנות בעצמו אל הלקוח, כדי לא למנוע פרנסה מאחיו. כמו כן, עליו להימנע משימוש בשם האל כשהוא משבח את מוצריו (אבן אל-חאג' 1972, ד: 78). מחיר המוצרים צריך להיות הוגן, הן כלפי המוכר והן כלפי הקונה. יש להשתדל שמוצרי המרפא לא יתערבבו עם חומרים זרים, אולם אם התערבבו בטעות, יש להזהיר את הקונה (אבן אל-חאג' 1972, ד: 78-79).

הקבוצה השנייה, הקמעונאים (העטארון), מוגדרים 'מי שקונים מהמוזכר לעיל', כלומר מהסיטונאים, וגם להתנהגות הנדרשת מהם מקדיש אבן אל-חאג' מקום נרחב. גם לקמעונאי גישה למצרכים החיוניים לכל המוסלמים. חנותו צריכה להיות קרובה למקומות המגורים ורחוקה מחנויות הרוקחים הגדולים, כדי לאפשר ללקוחות, ובמיוחד לנשים, לרכוש כמויות קטנות של תבלינים בלי קושי ובלי להתעייף (אבן אל-חאג' 1972, ד: 80). אבן אל-חאג' אינו אומר זאת במפורש, אבל אם הוא סבור שנשים הן חלק מקהל הלקוחות ייתכן שהוא מעוניין שלא תתרחקנה מן הבית גם מטעמי צניעות. באופן מפתיע, הוא פותח בדרישה מהקמעונאי לעזוב כל מה שהוא עושה כשהוא שומע את הקריאה לתפילה, להקשיב למואזין ולהתפלל. הוא ממשיך ודן בחשיבות השקילה המדויקת והנכונה של המוצרים (אבן אל-חאג' 1972, ד: 80-81), ולבסוף, מביא רשימה ארוכה של 'מה שכמה מהם עושים' כדי לזייף סמים ותבלינים שונים, ומזהיר את הקמעונאי לבל ינהג כך. הוא מפרט סוגים שונים של זיופים ורמאויות, ובהם: ערבוב שני חומרים והצגת התערובת כחומר טהור מהסוג היקר יותר (למשל, זעפרן עם כורכום); ערבוב סוגים שונים של אותו חומר וטענה שהתערובת היא החומר האיכותי יותר (למשל, מי ורדים טריים עם מי ורדים ישנים); הטעיית לקוחות על ידי תיאור המוצרים במונחים מחמיאים או העמדת פנים כאילו הם נמכרים ברווח קטן, ואפילו בהפסד, כשההפך הוא הנכון; החלפת תבלינים איכותיים בתבלינים גרועים אחרי שהלקוח כבר שילם; רמאות במשקל ושימוש במטבעות מזויפים (אבן אל-חאג' 1972, ד: 82-84). אמנם לטענתו, לפעמים החומרים מגיעים מן הסיטונאי אל הקמעונאי לאחר שכבר זויפו, אבל לרוב החומרים מגיעים אל הקמעונאי באיכות גבוהה והוא שמדלל ומזייף אותם בשל מחירם הגבוה (אבן אל-חאג' 1972, ד: 85).

נושא זה מוביל אותנו אל הפקיד האחראי למניעת הרמאות בשוק – (המחֶתֶסֶב) ולסוגה השנייה – ספרי ההדרכה המוקדשים להארת דרכו של המחתסב במילוי חובותיו.¹⁶ ספרים כאלה מוכרים מאזורים שונים ומתקופות שונות. במאמר זה אתמקד בשלושה חיבורים שנכתבו במצרים בתקופה הממלוכית או בסמוך לה: נְהַאִית אל-

16 למידע כללי נוסף על המחתסב, ראו: Buckley 1999: 211. לתקופה הממלוכית בפרט, ראו: Berkey 2004.

רַתְּבָה פִּי טַלְבַּ אֶל-חֶסְבָה (1946) לאל-שיזרי (חי במאה השתיים-עשרה), מַעְאֵלִם אֶל-קֶרְבָה פִּי אַחְפָּאִם אֶל-חֶסְבָה (1972) לאבן אל-אח'זה (מת 1329) ונהאית אל-רתבה פִּי טַלְבַּ אֶל-חֶסְבָה (1968) לאבן בַּסָּאם (חי במאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה).

לכל אורך ספרי החסבה אפשר למצוא דרישה לניקיונם ולטריותם של חומרי הגלם. זיופם של מאכלים והעמדת פנים שמוצרים נחותים או פגומים הם איכותיים הטרידו גם את המחתסב. בספרי החסבה מתוארים אמנם זיופים כאלה גם בפרקים שעניינם סוחרים מתחומים אחרים, אולם פירוט נרחב כמו זה שבפרקים העוסקים ברוקחים אינו מופיע בתיאורו של אף תחום מסחר אחר, והפרקים העוסקים ברוקחים הם הארוכים ביותר בספרי החסבה.¹⁷

במקום הכינוי הכללי 'רוקח', שבו השתמשתי במאמר זה עד כה, מחלקים שלושת החיבורים האלה את הרוקחות לשלושה מקצועות שונים: יצרן הסירופים (שְׂרָאבִי) (אל-שיזרי 1946, פרק יט; אבן אח'זה 1972, פרק כד; אבן בסאם 1968, פרק לט), מוכר הבשמים והתבלינים (עֵטָאר) (אל-שיזרי 1946, פרק יח; אבן אח'זה 1972, פרק כה; אבן בסאם 1968, פרק מ) והרוקח המלומד (סִידְלִי) (אל-שיזרי 1946, פרק יז; אבן בסאם 1972, פרק לח).

על פי סאמי חמארנה, הקבוצה הראשונה, יצרני הסירופים, היו חסרי השכלה בדרך כלל, ולעתים קרובות עברו על כללי החסבה. הקבוצה השנייה, מוכרי הבשמים והתבלינים, היו גם הם חסרי השכלה, ונוסף על איסוף צמחי מרפא ומכירתם, הם מכרו תבלינים לבישול ולקוסמטיקה. הרוקחים המלומדים היו בעלי השכלה בחומרי מרפא פשוטים ומורכבים ובתהליכי ההכנה והשימור שלהם (Hamarneh 1964: 170-171).

לא ברור על מה מתבססות קביעות אלה של חמארנה. למיטב ידיעתי אין בספרי החסבה עצמם ביסוס לרמות שונות של השכלה או של הרשאה. אבן אל-אח'זה אינו מזכיר את הרוקחים המלומדים כלל, ואילו אל-שיזרי ואבן בסאם אינם כותבים דבר על רמת החינוך שלהם. וכן, בניגוד לטענתו של חמארנה, דווקא בדיון ביצרני הסירופים נזכרים ספרים רשמיים העוסקים ברוקחות (פרמקופיאות). על פי דיון זה, יש להכין סירופים לפי המתכונים המופיעים בספרים המקובלים, כמו ספריהם של סאבור בן סהל, אבן אל-תלמיד' ואבן אבי אל-ביאן (אל-שיזרי 1946: 56; אבן בסאם 1968: 93; אבן אל-אח'זה 1972: 193).

אולם עיקר מעייניו של המחתסב היו נתונים להגנת הצרכן. בפרקים על הרוקחים מובא מידע מפורט על סוגי הזיופים והרמאויות הנפוצים ביותר ועל הדרכים לגלותם, נושא שעניין גם את הרוקחים עצמם, כפי שנראה בהמשך. אבן בסאם פותח

17 לפירוט כל הפרקים העוסקים במקצועות הרפואה והפרה-רפואה (רוקחים, מקיזי דם ווטרינרים), ראו: אל-ח'טיב-שחאדה 2005: 234-240.

את דיונו ברוקחים בקביעה ברורה שהמחתסב חייב למנות בא כוח נאמן, משום שיש סוגים רבים מאוד של צמחי מרפא, בשמים וסירופים והוא עצמו אינו יכול לזהות את כולם (אבן בסאם 1968: 85, 96). פתיחתו של אל-שיזרי לנושא חד-משמעית אף יותר: 'הרמאויות הכלולות בפרק זה ובכא אחריו הן רבות כל כך שאי אפשר להכיר את כולן. ירחם האל על מי שמפקח על הרוקחים וצריך ללמוד לחשוף את זיופיהם! המחתסב צריך לרשום אותם בשולי מחברתו ולסמוך על רצון האל, כי הם מזיקים לאנשים יותר מכל דבר אחר [...] '(אל-שיזרי 1946: 42), והוא מוסיף במקום אחר: 'בפרק זה ואחרים ציינו רק את הזיופים הנפוצים והפופולריים, בלי לציין את אלה שאינם מוכרים היטב [...] לא אזכיר את מה שזיופו והכנתו הוא סוד ומעטים מהרוקחים מתעסקים בו' (אל-שיזרי 1946: 47-48).

ברור שמחברי ספרי החסבה האלה היו מוטרדים מכך שהדרכים לזייף סמים ולמהול אותם היו כה רבות, עד שלא היה אפשר לצפות מהאדם הפשוט להכיר את כולן. הסמים הפשוטים שזיופם היה נפוץ במיוחד היו ככל הנראה ריבס, זעפרן, מושק, ענבר וקמפור. אין זה מפתיע שחומרים אלה הם מהחומרים היקרים ביותר שנעשה בהם שימוש ברוקחות הערבית הקלאסית.¹⁸ המחתסב היה מוטרד גם מזיוף סמים מורכבים, ובמיוחד סירופים שהיו הדרך הנפוצה ביותר למתן תרופות. אבן אל-אח'זה מביא רשימה של הסירופים הנפוצים ביותר, כשבעים במספר, ומבחין בין הרכיב הפעיל כביכול, הנותן לסירופ את שמו, לבין תרכיז הסוכר המשמש בסיס לכולם (אבן אל-אח'זה 1972: 185-192).¹⁹

הגנת הצרכן משמעה היה גם ביקורת איכות וניקיון. לדוגמה, המחתסב בדק את הסמים הפשוטים לזיוף כל שבוע ואת הסירופים בתחילת כל חודש. אם מצא שיש מרכיבים שהתקלקלו – אסר על מכין הסירופים להשתמש בהם (אל-שיזרי 1946: 42, 57). לפי אבן בסאם, לפני שיצרן הסירופים מכין סירים חדשים של סירופים, עליו להביא את המרכיבים לאישור בא הכוח. על יצרן הסירופים גם לוודא שהוא משתמש אך ורק בסוכר לבן ונקי, שהוא מביא את הסירופים אל המרקם הנכון לפני האחסון ושהוא מפריד בין שמנים מעיראק לשמנים מסוריה, שכפי הנראה היה הברזל באיכותם (אבן בסאם 1968: 93, 95). בסוף הפרק על יצרן הסירופים, אבן אל-אח'זה מציין

18 לשימושים הרפואיים של חומרים אלה, ראו: לב 2002, וכן Lev-Amar 2007.
19 לסירופ הסוכר אין תפקיד בריפוי עצמו, הוא משמש להמתקת תרופות מרות ולקיצור זמן התגובה לתרופה. אבן אל-אח'זה מביא הוראות להכנת כל הסירופים: 'חל עליהם (כלומר, על מכיני הסירופים) מה שמופיע בכלל הרפואי (דסתור אל-טב) והוא שעל כל עשרה רטל סוכר, שלוש ושלש רטל מיץ פרי' (185). כלל זה מופיע גם באל-דסתור אל-בימארסתאני של אבן אבי אל-ביאן, וייתכן שלחיבור זה התכוון אבן אל-אח'זה בדבריו.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

שבעל החנות צריך להבטיח לעצמו אספקה ראויה של מים נקיים כדי שיוכל לשטוף את כליו בכל יום. נוסף על כך, עליו לנקוט אמצעים כדי להרחיק ממרכולתו זבובים במהלך היום וכלבים במהלך הלילה (אבן אל-אח'זה 1972: 197-198). סייג נוסף לרכישת תרופות מרוקח מופיע אצל אבן אל-אח'זה (במסגרת הדיון במוכר הבשמים והתבלינים), והוא שבשמים ותרופות מותרים לקנייה רק ממי שמשלב ידע מקצועי וניסיון עם מהימנות דתית ויראת שמים (אבן אל-אח'ג' 1972, ד: 199).

לא ברור כלל עד כמה מוצדק היה החשש הגדול מפני זיוף. גם המניע של הרוקחים בבואם לזייף או למהול את מרכיבי התרופות אינו ברור לחלוטין. לא נראה שהייתה זו רדיפת בצע בלבד, במיוחד במקרה של מכיני הסירופים, שלעתים קרובות השתמשו במרכיבים זולים ונגישים יחסית. התשובה לשאלות אלה נמצאת אולי בספרות הפופולרית, ספרות שבה דמותו של מוכר התרופות – ללא יוצא מן הכלל כמעט – היא דמות של שרלטן.

הרוקח בספרות העממית

התקופה הממלוכית הייתה תקופה שבה שגשגה הספרות הפופולרית במידה כזאת שההבחנות הרגילות בין ספרות יפה, שנתחברה בערבית ספרותית, לספרות פופולרית, שנתחברה בשפה המדוברת, היו נזילות וכמעט נעלמו (Irwin 2003: 18). זאת אולי הסיבה לכך שספרות פופולרית מהתקופה הועלתה על הכתב ונשתמרה. יש לסייג ולומר שהספרות שהשתמרה בכתב הייתה בהכרח נחלתם של בני העילית, שהרי הם היו היחידים שידעו קרוא וכתוב. במאמר זה הגבלתי את עצמי לשני הקורפוסים המפורסמים והנגישים ביותר של הספרות הפופולרית מתקופה זו: סיפורי אלף לילה ולילה ומחזות הצללים של אבן דאניאל, ובהם חיפשתי התייחסויות לרוקחים ולרוקחות.

אוסף הסיפורים הערביים המוכר ביותר במערב הוא ללא ספק סיפורי אלף לילה ולילה. כתב היד העתיק ביותר של יצירה זו הנמצא בידינו הוא מהמאה החמש-עשרה, כלומר מהתקופה הממלוכית המאוחרת. כתב יד זה יצא לאור במהדורה מחודשת בידי מוחסן מהדי (Mahdi 1984). כיוון שהקורפוס של סיפורי אלף לילה ולילה השתנה עם השנים, השתמשתי רק בסיפורים המופיעים במהדורה זו.

אזכורים אקראיים של סמים ושל רוקחים מופיעים לאורך סיפורי אלף לילה ולילה, למשל בתיאוריהן של נשים יפות: 'טבור כמו כוס המחזיקה משחת בנוואין' (Mahdi 1984: 129). בסיפור על המלך יונאן והחכם דובאן, דובאן מפגין את חכמתו באמצעות שיטה חדשה למתן תרופות, ומצליח לרפא באמצעותה את הצרעת שהמלך סובל ממנה (Mahdi 1984: 93-94), וכשהמשרתת של סידה זויבֶּידָה כרתה את שני

אגודליו של הצעיר שאכל תבשיל בשר עם גרגרי חומס ושקדים (זִרְבָּאג'ה) מבלי ליתול ידיים קודם, היא גם 'פיזרה על הפצעים אבקות וסמים כדי לעצור את שטף הדם' (Mahdi 1984: 314). ידועה ביותר היא רשימת הקניות בראשית הסיפור על הסבל ושלוש הגבירות: 'היא הייתה והתקדמה עד שהגיעה אל מוכר הבשמים והתבלינים. היא קנתה ממנו עשרה בקבוקים של מים מבושמים, מי שושנים, מי ורדים המבושמים במושק וכדומה, וכן ענבר, מושק, עץ בושם הודי ורוזמרין. היא קנתה גם שתי כיכרות סוכר, נרות ולפידים' (Mahdi 1984: 128).

ברשימת הקניות של הגבירה יש יותר בשמים מתרופות, אם כי לכל המוצרים המוזכרים (ובהם הסוכר) יש גם שימושים רפואיים. מעניין גם שמוכר הבשמים והתבלינים המוזכר כאן מוכר גם נרות ולפידים, שכן כותרת הפרק העשרים וחמישה של מַעְאֵלִם אֶל-קַרְבָּה לאבן אל-אח'וה היא: פי אל-עטארין ואל-שמאעין – 'על רוקחים ומוכרי שעווה'.

הדמות המעניינת ביותר של רוקח בסיפורי אלף לילה ולילה היא זו של אבו אל-חסן בן טאהר בסיפור על נור אל-דין עלי בן בכאר והשפחה שֶמְס אל-נְהָאֵר. אף על פי שאינו הגיבור הרשמי של הסיפור, אבו אל-חסן הוא אחד המספרים (שאהרזאד מספרת את הסיפור מפיו) והזרז של העלילה, שהרי הוא שארגן את המפגש בין עלי בן בכאר לשמש אל-נהאר בחנות שלו. הודות למקצועו זכה אבו אל-חסן בגישה אל העולם הסגור, אל ארמונו של הארון אל-רשיד, והסיפור אף פותח במילים:

שמעתי, הוי מלך מאושר, שהיו היה בעיר בגדאד רוקח ושמו אבו אל-חסן שהיה איש עשיר ורם מעלה. הוא היה דובר אמת, מנומס, ידידותי ומקובל על הבריות בכל מקום. הוא נהג להיכנס אל ארמון הח'ליפה כי מרבית נשות הח'ליפה ופילגשיו הלכו אליו כדי לספק את צורכיהן. גם בני נסיכים ונכבדים קנו אצלו, ובהם צאצא של מלכי פרס, גבר צעיר בשם נור אל-דין עלי בן בכאר (Mahdi 1984: 380).

דמותו של אבו אל-חסן בסיפור היא של איש משפיע, בעל ידידים רבים ועסקים בכל רחבי העיר (Mahdi 1984: 396). אף שהוא מכונה תמיד עטאר ולא תאג'ר, ייתכן שהוא נציג של השכבה העשירה של הסוחרים הכארמיים ולא של הרוקחים הקמעונאים. שהרי, כפי שראינו, אבן אל-חאג' כולל את הסוחרים הכארמיים במונח 'עטארין' (אבן אל-חאג' 1972, ד: 76). השערה זו עשויה להסביר גם את נגישותו לחצר הח'ליפה. ניתוח של סיפור זה אינו נותן תשובה חד-משמעית לשאלה אם הרוקח, אבו אל-חסן, הוא דמות חיובית: אמנם בתחילת הסיפור אבו אל-חסן מטפל בעלי בן בכאר הסובל ממחלת האהבה, אבל כשאהבתם של עלי בן בכאר ושמש אל-נהאר מאיימת לצאת

משליטה, אבו אל-חסן נבהל ובורח לבסרה כדי לשמור על חייו ועל רכושו (Mahdi 1984: 404). בסופו של עניין, הרוקח מנצל את מעמדו כדי להתערב בחייהם של שני אנשים שלא היו צריכים להיפגש כלל, ועל אחת כמה וכמה, לא היו אמורים להתאהב, משום שאחד הצדדים היה שפחתו של הח'ליפה עצמו. סיפור האהבה הזה מסתיים במותם של עלי בן בכאר ושמש אל-נהאר, ואבו אל-חסן הוא הנושא באחריות לכך.

הסוגה השנייה בה אדון היא כאמור מחזות הצללים. מחזות הצללים הוא סוג של תאטרון בובות שהדמויות בו הן צורות עשויות עור המשתקפות על מסך שמאחוריו מסתתר מפעיל הבובות. מחזות כאלה הוצגו לפחות מהמאה הרביעית/עשירית (Badawi 1992: 6).²⁰ היסטוריונים ממלוכים מזכירים אותם כאחת מצורות הבידור האהודות ביותר לא רק על ההמונים אלא גם על הסלטאן ואנשי חצרו (Butorovic 2003: 158). ברם, רק מחזות מעטים נשתמרו, ובהם שלושה מחזות שנכתבו במאה השביעית/השלוש-עשרה בידי רופא העיניים והמשורר אבן דאניאל (646-709/1311-1248) (Kahle-Hopwood 1992).²¹ על פי בוטורוביץ', השימוש במגזרות עור הופך את הדמויות במחזות מפרטים לאיקונות – לנציגים של קבוצות או של סוגים של אנשים (Butorovic 2003: 154). לאור אבחנה זו, אבדוק את דרך ההצגה של שני מקצועות פרמקולוגיים במחזה השני של אבן דאניאל – עג'יב ור'ריב. למחזה זה כמעט שאין עלילה. הדמות הראשית בו הוא הר'ריב (הזר), אחד מבני סאסאן, כלומר אחד מאנשי העולם התחתון של ארצות האסלאם בימי הביניים. במחזה מוצג מעין קטלוג של התחפושות השונות שלבש הר'ריב כדי להרוויח את לחמו על חשבון הפתאים, כמו, למשל, מאלף בעלי חיים, קוסם נחשים, אקרובט, בולע חרבות ועאלם. לאחר מכן מופיעות דמויות המייצגות בעלי מקצועות שונים, חלקם מתחום הרוקחות והרפואה: המטיף המופלא (העג'יב), המעאג'יני (מונח זה מתורגם בדרך כלל ל'רופא שרלטן' ומשמעותו המילולית היא: מוכר משחות רפואיות) והעשבונאי. כל דמות מציגה את עצמה, מתארת את מקצועה ומראה דוגמאות מסחרתה, כל זאת בשפה המתאימה לבעל המקצוע (Badawi 1992: 18). עסילה אל-מעאג'יני, למשל, נושא קופסה, מצביע על כדים, קדרות ומגשים ואומר:

[...] היכן בעל הקיבה החמוצה ואבני הכליה? היכן מי שנמנע ממה שמותר לו, כלומר מי שסובל מאין-אונות? הראו לי את הסובל מעוויות מעיים, מחסימות מעיים ומחסימת צינור השתן! הביאו לי את מי שנהרג מאבן ומי שמטופל בקלע! הנה תרופה להיפוכונדריה, לדפיקות לב

20 על מחזות הצללים ראו: Moreh 1987.

21 על אבן דאניאל כמקור היסטורי ראו: Guo 2006.

ולמחלות כבד ולצהבת! אלה לכאבים בטחול ולמזג לא טוב במעיים, לאסתמה ולשיעול. הנה משחה רפואית (מַעְג'וֹן) מגזר לבן וגזר כתום, לכל מי שרוצה להגביר את כוח הגברא ולהקשות את הפין והנה משחה רפואית של זרעים לכוח הגברא. הנה משחת הוורדים של רחמון וריבת הוורדים, שלא להזכיר את המשחה הרפואית של המושק ומה שבה, ותרופה לכאבי בטן (ג'וֹאֲרֶש) מחבושים מתובלים. אז נצלו — ירחם עליכם האל — את הרברים המועילים האלה, במחיר תמר או מלון מר וקבלו אותם בשמחה, לפני שתאמרו 'זה היה כאן' (= לפני שייעלם)²². (Kahle-Hopwood 1992: 65)

אז נכנס נבאטה אל-עשאב, ופותח מיד בדברי השכנוע שלו:

הנה נבאטה העשבונאי, הרוקח, יורשו של דיוסקורידס וצאצאו של אבן אל-ביטאר, [אני] יודע על שורשים וענפים, עלים ופרחים, כי נסעתי אל החוף והלכתי בדרך השפע והשממה כדי להשיג את העשבים האלה, עד [שמילאתי את] הכוסות והמידות האלה [והם] מחזיקים [כעת ב]מה שהאנלוגיה והניסיון מעידים כי הם נותני בריאות. ואתם — ייתן לכם האל הדרכה נכונה — יכולים לדעת לבטח, אתם יכולים לוודא את דעותיהם של המוסרים המהימנים, שאין צמח הגרל בארץ שאין בו סגולה (מילולית: דת) תמידית לגוף. קצתם ברצון האל מיטיבים וקצתם מזיקים, קצתם עוצרים וקצתם מאפשרים זרימה, קצתם מעוררים ואחרים מרדמים, קצתם גורמים לפצעים להגליד ואחרים גורמים לנפיחות — גם שורשים וזרעים ושרף ומיצים ופרחים. מהו חום קחוינת יחסית לקור האופיום? מהי חריפות הכמון ביחס למתיקות האניס?²³ השבח ליוצר הניגודים האלה לריפוי עובדי האל. הנה, אדוניים, הדור־רוניקון המיטיב ללב והנה אגוז הזיכרון הטוב והנה, בחיי האל, צמח

22 תרגום הקטע הזה והקטע שלאחריו מערבית הוא פרי עטי. אני מודה לד"ר אביחי שבטיאל מאוניברסיטת לידס, אנגליה, על הערותיו המועילות לתרגום.
23 ניגודים אלה לקוחים מתורת המרות או הליחות (humoral theory). לפי תורה זו לכל אחת מהליחות מיוחסות זוג תכונות יסוד: דם — חם ויבש, מרה צהובה — חמה ורטובה, מרה שחורה — קרה ויבשה, ליחה — קרה ורטובה, וטבעו של כל צמח או בעל חיים (ובהם האדם) תלוי בצירוף ייחודי של ארבע הליחות. להסבר ממצה של תורה זו ראו: Pormann and Sauvage-Smith. 2007: 43-45.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

האליסון, טוב לנעימות ולשמחה, שהרי אני – באמת של (האל) הגורם לזרע ולגלעין לנבוט – אינני חוסך מכם משהו מהתרופות האלה. לא עצרתי אתכם כדי שתתנו לי צדקה או כדי שתזרקו אליי משרידיכם המפוארים, אלא כדי להראות לכם את נפלאות הדמות הזאת, ליידע אתכם באשר לסגולות הדודאים, גם נקבה וגם זכר! השבח לאל, ממציא הדמויות, שיצר אותם משורשי העצים. מי שמוציא אותם ללא מיומנות נגרם לו נזק, אבל אני, בשעה ששורשיו נגלו והיה אפשר להוציא ולאסוף אותם, קשרתי אותם בחבל של אוהל ואת החבל קשרתי סביב צווארו של כלב, ואז זימנתי את הכלב על ידי בציעת לחם מרחוק. הכלב הוציא את שורש הדודאים (מהארמה) ומת מהצרחה שלהם, כשהוא מושיט את רגליו מעבר למפתן. השבח למי שנתן לי השראה ולימד אותי ושמר עליי והבטיח אותי! הוי אדונים, בעלי כבוד ועושר! אם מישוהו מכם ידבר, ישאל מהן התועלות והסגולות של [צמח] הדודאים, הנה חלק מהן: הזרע שלו הופך שנאה לאהבה, ואיכות הזרע שלו היא כמו של דָר (אם הפנינה). היכן מי שאהובתו התנהגה אליו בגסות, או שהכעיס את אדונו או את חברו? הראו לי את מי שהכעיס את הסֵלטאן או שהשטן הטריף אותו! הביאו לי את כל מי שכוחו נחלש ממסיבות חברים ומהתעלסות. זוהי התרופה לסובל ממחלת הנפילה ומשיגעון, להוצאת העובר והאסיר. אז בקשו את מה שתרצו כי לא תשלמו מחיר גבוה, תשיגו אותו בזול. כי הבריאות טובה מעושר, וחי האל, לא ייקח אותו ממני אלא מי שיש לו דרהם חוקי (Kahle-Hopwood 1992: 65-66).

לו היינו קוראים את עדותו של אבן דאניאל בלבד, היינו מגיעים למסקנה שהבעיה הרפואית שהטרידה את האדם הפשוט בתקופה זו יותר מכול היא איך-אונות. שתי הדמויות מציעות פתרונות לכך. הן מסתמכות על הדוקטרינה של החתימות ולא על עקרונות גאלניים.²⁴ מבחינתו של רופא האמון על התאוריה הגאלנית, שעמדה בבסיס הרפואה המלומדת בארצות האסלאם בימי הביניים, הדוקטרינה של החתימות בצורתה הפופולרית היא רמאות. לצמח הדודאים, לעומת זאת, יש אמנם היסטוריה ארוכה, וכבר בתנ"ך הוא מוזכר כסם המועיל לפיריון וכמעורר תשוקה (בראשית ל, יד), אך

24 על פי הדוקטרינה של החתימות, לצמחים, לבעלי חיים ולאבנים יש תכונות הדומות לתכונות של איברים בגוף האדם, ולכן מצפים שהם יועילו לבעיות באותם איברים. למשל, הגזר הכתום והגזר הלבן דומים בצורתם לאיבר המין הזכרי ולכן צפויים להיטיב את תפקודו. למידע נוסף על הדוקטרינה של החתימות ראו: Lev 2002.

גם הוא משתייך לרפואה העממית. השיטה להוצאת שורשי הרודאים שנבאטה מתאר גם היא עתיקה מאוד ומוכרת הן במזרח והן במערב. תיאור דומה נמצא אצל יוסף בן מתתיהו (בן מתתיהו 1968 [78 לסה"נ בקירוב], כרך ז, פרק ו, פסקה ג). אמנם נבאטה ועסילה מזכירים את שמותיהם של דיוסקורידס (חי במאה הראשונה לסה"נ) ואבן אל-ביטאר (מת ב-1248), מחבריהם של שני המילונים הגדולים והחשובים ביותר לחומרי מרפא, ומכאן שהם מודעים למסורת הרפואית המלומדת,²⁵ אך כלל וכלל לא ברור שהתרופות שהם מספקים אכן מתבססות על בני סמכא ראויים אלה. ואכן, זה בדיוק דפוס ההתנהגות שאנו מצפים לו מצד נוכלים, במיוחד מאלה שאת תיאורם כתב רופא עיניים משכיל.

סיכום ומסקנות

מה הייתה אפוא דמותו של הרוקח המוסלמי הימי-ביניימי בעיני לקוחותיו? האם הוא איש מקצוע הגון ומהימן, כפי שאפשר אולי להבין מהמילונים הביוגרפיים, או שמא מדובר ברמאי ונוכל, בן דמותם של הרוקחים שתיאר אבן דאניאל?
אופן הצגתם של הרוקחים שונה מסוגה לסוגה. המילונים הביוגרפיים מדגישים את למדנותם של הרוקחים בחדית', נוסף על השכלתם בתחום הרוקחות, ואילו בספרות החסבה יש רמזים לכך שלמדנות מקצועית זו עזרה לחלק מן הרוקחים להערים על לקוחותיהם. שינויים במערכת המסחר הבין-לאומי – מערכת שבה שיחקה הסלטנות הממלוכית תפקיד מרכזי – השפיעו גם על הרוקחים הקמעונאים, אם כי לא ברור בדיוק כיצד. סביר להניח כי המחירים הגואים של חומרי הגלם והקושי הגובר להשיגם בתנאים שנוצרו בעקבות המונופול הממשלתי, הכריחו רוקחים רבים לנקוט אמצעים שאינם כשרים לגמרי כדי להוריד את מחירי המוצרים בעבורם ובעבור לקוחותיהם.²⁶ ייתכן כי תופעה זו הביאה לפחד מפני רמאות וליצירת תדמיתו השלילית של המקצוע, תדמית שהיא מאפייין בולט כל כך בתיאוריהם הספרותיים של רוקחים בתקופה הממלוכית. דמות הרוקח בספרות הפופולרית מהתקופה הממלוכית דומה לזו המופיעה בספרות מוסרנית מאותה תקופה: הרוקח הוא נוכל שאין לסמוך עליו, לא כשהוא משמש במקצועו (ידע, טיב החומרים וכו'), ולא כאשר הוא ממלא תפקיד של מתווך

25 למידע נוסף על שתי דמויות חשובות אלה ראו: Dubler, C., 1971. 'Diyuskuridīs', in: The Encyclopedia of Islam, 2nd ed., vol. 3: 349; Vernet, J., 1971. 'Ibn al-Baytar', in: The Encyclopedia of Islam, 2nd ed., vol. 3: 737.
26 על יוקר המחיה באופן כללי ראו: Ashtor 1960. על מחירי תבלינים ראו: Ashtor 1976.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

בפרשת אהבה. הספרות מציגה את הרוקח כרמאי רודף בצע, תדמית המקבלת חיזוק בדיווחים המופיעים בכרוניקות בנות הזמן על מחיריהן הגבוהים של התרופות.²⁷ אולם, בעוד שהרוקחים סבלו מתדמית ירודה, המשיכו הרופאים ליהנות, כבעבר, מיוקרה וממעמד גבוה. המקורות מספרים לנו בעיקר על השכבה הגבוהה ביותר של רופאים, למשל על רופאי החצר או שיוח' אל-אטבאא. ומכיוון שלא נכתבו מילונים ביוגרפיים המוקדשים לרוקחים, אין אנו יודעים אם היו גם "רוקחי חצר". היעדרם של מילונים ביוגרפיים כאלה עשוי להצביע גם על כך שלרוקחים לא הייתה זהות מקצועית-קבוצתית כמו זו שהייתה לרופאים, והיעדר זה יכול להסביר מדוע הייתה דמות הרוקח בעיני לקוחותיו דמות שלילית. אני מציעה שהרוקחים, בניגוד לרופאים, לא דאגו ליחסי הציבור של מקצועם באמצעות כתיבה, בין השאר על ידי כתיבה של מילונים ביוגרפיים המהללים את רוקחי העבר וההווה. מרבית הרוקחים היו עסוקים, ככל הנראה, בדאגות הקיום היום-יומי וקרובים מדי להמון העירוני מכדי להתעניין בטיפוח דמותם הספרותית בקרב העילית המלומדת.

ביבליוגרפיה

אבן אל-אח'וה, מוחמד בן מוחמד בן אחמד אל-קרשי, 1972. מעאלם אל-קרבה פי אחכאם אל-חסבה (מהדורת מוחמד שעבאן), אל-קאהרה: אל-היאה אל-מס'ריה אל-עאמה ללכתאב.

אבן בסאם, מוחמד בן אחמד, 1968. נהאית אל-רתבה פי טלב אל-חסבה (מהדורת חסאם אל-דין אל-סמראאי), ביירות: מטבעת אל-מעארף.

אבן חג'ר אל-עסקלאני, אחמד בן עלי, 1945. אל-דרר אל-כאמינה פי אעיאן אל-מאאה אל-ת'אמנה, היראבאד: דאירת אל-מעארף אל-עת'מאניה.

אבן פהר, נג'ם אל-דין עמר, 1990. אתחאף אל-ורא פי אח'באר אם אל-קרא, מכה: ג'אמעת אם אל-קרא.

אבן פהר, נג'ם אל-דין עמר, 2000. אל-דר אל-כמין פי ד'יל אל-עקד אל-ת'מין (מהדורת עבד אל-מלכ בן דהיש), ביירות: דאר ח'דר.

אבן אל-חאג' אל-עבדרי, אבו עבדאללה מוחמד בן מוחמד, 1972. מדח'ל אל-שרע אל-שריף, ביירות: דאר אל-כתאב אל-ערבי.

אל-ד'הבי, שמס אל-דין מוחמד בן אחמד, 1915. תד'כרת אל-חפאז, היראבאד: דאירת אל-מעארף אל-עת'מאניה.

27 ראו למשל דיווחים על מכירת תרופות במאות ואלפי דינרים בכל יום בתקופות של מגפות: אל-מקריזי 1934, ב: 55, 275.

אל-כתבי, מוחמד בן שאכר, 1974. פואת אל-ופאיאת (מהדורת אחסאן אל-עבאס), ביירות: דאר אל-ת'קאפה.
 אל-סח'אוי, מוחמד בן עבד אל-רחמאן, 1934. אל-רוא אל-לאמע לאהל אל-קרן אל-תאסע (מהדורת חסאם אל-דין אל-קדסי), אל-קאהרה: מכתבת אל-קדסי.
 אל-פאסי, מוחמד בן אחמד, 1998. אל-עקד אל-ת'מין פי אח'באר אל-בלד אל-אמיז, ביירות: דאר אל-כתב אל-עלמיה.
 אל-שיזרי, עבד אל-רחמאן בן נסר, 1946. נהאית אל-רתבה פי טלב אל-חסבה (מהדורת אלבו אל-עריני), אל-קאהרה: מטבעת לג'נת אל-נשר.
 בן מתתיהו, יוסף (יוספוס פלאוויוס), 1968 [78 לסה"ג בקירוב]. תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגום: י"ג שמחוני), תל אביב: מסדה.

- Badawi, Muhammad, 1992. 'Medieval Arabic drama: Ibn Dāniyāl', in: P. Kahle and D. Hopwood (eds.), *Three Shadow Plays by Muhammad Ibn Dāniyāl*, Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 6-30.
- Behrens-Abouseif, Doris, 1989. 'The image of the physician in Arab biographies of the post-classical age', *Der Islam* 66: 331-343.
- Buturović, Amina, 2003. 'The shadow play in Mamlūk Egypt: The genre and its cultural implications', *Mamlūk Studies Review* 7: 149-176.
- Cohen, Hayyim J., 1970. 'The economic background and the secular occupations of Muslim jurists and traditionists in the classical period of Islam (until the middle of the eleventh century)', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13: 16-61.
- Fierro, Maribel, 1992. 'The treatises against innovations (*kutub al-bida'*)', *Der Islam* 69: 204-246.
- Hamarneh, Sami Khalaf, 1964. 'Origin and functions of the Hisbah system in Islam and its impact on the health professions', *Sudhoffs Archiv* 48: 157-173.
- Hilloowala, Franak, 2000. *An analysis of Ibn Abi Usaybi'a's 'Uyun al-anba fi tabaqat al-atibba*, unpublished PhD dissertation, University of Arizona.
- Humphreys, R. Stephen, 1991. *Islamic History: A Framework for Inquiry* (rev.ed.), London: I.B. Tauris.
- Ibn al-Suqā'ī, Faḍlallah b. Abī al-Fakhr al-Kātib al-Naṣrānī (J. Sublet, ed. and trans.), 1974. *Tālī kitāb wafayāt al-a'yān (Un fonctionnaire chrétien dans l'administration mamelouke)*, Damascus: Institut Français de Damas.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

- Irwin, Robert, 2003. 'Mamlūk Literature', *Mamlūk Studies Review* 7: 1-29.
- Kahle, Paul, and Hopwood, Derek (eds.), 1992. *Three Shadow Plays by Muhammad Ibn Dāniyāl*, Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial Trust.
- Mahdi, Muhsin, 1984. *The Thousand and One Nights (Alf Layla wa-Layla) From the Earliest Known Sources*, Leiden: Brill, vol. 1.
- al-Šafadī, Khalīl ibn Aybak (Fuat Sezgin ed.), 1990. *A'yān al-'aṣr wa-a'wān al-naṣr (The important persons of the age)*, Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science.
- al-Šafadī, Khalīl ibn Aybak (H. Ritter et al. eds.), 1931. *al-Wāfi b-'l-wafayāt: Das biographische Lexikon des Salāhaddīn Halīl ibn aibak as-Safadī*, Bibliotheca Islamica 6a-6zd, 1931-2002. Various places and publishers.
- al-Qadi, Wadad, 1995. 'Biographical dictionaries: inner structure and cultural significance', in: G. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World*, Albany: SUNY Press, 93-122.

לקריאה נוספת:

- אל-ח'טיב-שחאדה, חוסני, 2005. רפואה וטרינרית ווטרינרים בתקופה הממלוכית (648 הג'/1250 לספ'-923 הג'/1517 לספ'), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- אל-מקריזי, תקי אל-דין אחמד בן עלי, 1934. כתאב אל-סלוק למערפת אל-דול ואל-מלוכ (מהדורת זיאדה), אל-קאהרה: דאר אל-כתב אל-מטריה.
- לב, אפרים, 2002. סממני המרפא של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי הביניים, תל אביב: ארץ, המדור לתולדות הרפואה בארץ ישראל.

- Ashtor, Eliyahu, 1956. 'The Kārimī merchants', *Journal of the Royal Asiatic Society* 1: 45-56.
- Ashtor, Eliyahu, 1960. 'Le coût de la vie dans l'Égypte médiévale', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3: 56-77.
- Ashtor, Eliyahu, 1976. 'Spice prices in the Near East in the fifteenth century', *Journal of the Royal Asiatic Society* 1: 26-41.
- Behrens-Abouseif, Doris, 1987. *Fath Allāh and Abū Zakariyya: Physicians under the Mamluks*. Suppléments aux *Annales Islamologiques*, 10; Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Berkey, Jonathan P., 2004. 'The muhtasibs of Cairo under the Mamluks: Toward an understanding of an Islamic institution', in: Michael Winter

- and Amalia Levanoni (eds.), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Leiden: Brill, 245-276.
- Buckley, Ronald Paul, 1999. *The Book of the Islamic Market Inspector* [Journal of Semitic Studies Supplement 9], Oxford: Oxford University Press.
- Dols, Michael W., 1983. 'The Leper in Medieval Islamic Society', *Speculum* 58: 891-916.
- Dubler, C., 1971. 'D-yÁskÛrid-s', in: *The Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., vol. 3: 349.
- Fischel, Walter, 1957. 'The spice trade in Mamluk Egypt: A contribution to the economic history of medieval Islam', *JESHO* 1: 157-174.
- Guo, Li, 2006. 'Reading Adab in Historical Light: Factuality and Ambiguity in Ibn Dāniyāl's 'Occasional Verses' on Mamluk Society and Politics', in: J. Pfeiffer and S. Quinn (eds.), *History and historiography of post-Mongol Central Asia and the Middle East*, Wiesbaden: Harrassowitz, 383-403.
- Hamarnah, Sami Khalaf, 1962. 'The rise of professional pharmacy in Islam' *Medical History* 6: 59-66.
- Labib, Subhi Y., 1965. *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 332-335.
- Lev, Efraim, 2002. 'The doctrine of signatures in the medieval and Ottoman Levant', *Vesalius* 7: 1-10.
- Lev, Efraim and Amar, Zohar, 2007. *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden: Brill.
- Moreh, Shmuel, 1987. 'The shadow play (khayāl al-zill) in the light of Arabic literature', *Journal of Arabic Literature* 17: 46-61.
- Morgan, David O., 1995. 'Rashīd al-Dīn Tabīb', in: *The Encyclopedia of Islam* 2nd ed., vol. 8: 443-444.
- Mortel, Richard, 1994. 'The mercantile community of Mecca during the late Mamlūk period', *JRAS* 4: 15-35.
- Pormann, Peter E. and Savage-Smith, Emilie, 2007. *Medieval Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rosenthal, Franz, 1978a. 'The Physician in Medieval Muslim Society', *Bulletin of the History of Medicine* 52: 475-491.
- Rosenthal, Franz, 1978b. 'ar-Rāzī on the Hidden Illness', *Bulletin of the History of Medicine* 52: 45-60.

דמותו של הרוקח בעיני לקוחותיו בתקופה הממלוכית

Ullmann, Manfred, 1978. *Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Vernet, J., 1971. 'Ibn al-Baytar', in: *The Encyclopadia of Islam*, 2nd ed., vol. 3: 737.

